

УДК: 94(497.1)1941/1945 :
271.222(497.11)-9"1941/1945"

ГРАЂАНСКИ РАТ У СРБИЈИ И ЦРНОЈ ГОРИ ОД 1941. ДО 1945. ГОДИНЕ У СВЕТЛУ ВЕРСКЕ ПАРАДИГМЕ – ОДНОС ДВА АНТИФАШИСТИЧКА ПОКРЕТА, ЧЕТНИЧКОГ И ПАРТИЗАНСКОГ, ПРЕМА РЕЛИГИЈИ И ЦРКВИ

Јован Глигорич*

У сагледавању карактеристика антифашистичког рата у Југославији од 1941. до 1945. године, аутор сматра да, и након 70 година од његовог почетка и 20 година напуштања атеистичког концепта изградње српског друштва, још увек није разјашњена његова „идеалистичка“ – верска парадигма, без које није могуће до краја разумети његову суштину, посебно његову најтрагичнију чињеницу – димензију масовног грађанског братоубилачког рата, појаву дотад непознату у историји српског народа. Тај став заснива се на две непобитне истине из историје ратова од самих почетака прихватања хришћанства да „нема већег и опаснијег беснила од оног које долази од вере, ни мрачнијег убице од оног који носи Божју буктињу...“ (Ј. Дучић), и да нигде тако људи не исказују тврдокорност и равнодушност у чињењу и осуди најсвирепијих злочина као у одбрани вере и Спаситеља. У том светлу аутор из супротстављеног односа два антифашистичка покрета у Србији и Црној Гори према догми, односно Цркви и њеном свештенству, објашњава обострану емоционалну острашћеност, жестину и бруталност у злочинима њихових припадника, као и разлоге њиховог потпуног разилажења и повремене колаборације са окупаторима, уз убеђење да је комунизам у главама водећих комунистичких следбеника, такође, био најјача религија. Износећи на видело неке досад мање познате чињенице о четничком покрету Драже Михаиловића, као настављачу српске верске борбене традиције из ранијих ратова, аутор показује да су организација антифашистичког покрета и прве оружане акције у Србији и другим српским просторима у знатној мери носиле печат црквене активности и предвођачке улоге свештенства Српске православне цркве, што се не може прихватити за партизански покрет, који карактерише јак дисконтинуитет у односу на српску веру и традицију уопште. Узроке, наоко, различитог односа комуниста према религији и Цркви током рата аутор са-

* Др Јован Глигорич је пуковник у пензији.

гледава у функцији неопходних потреба партизанског покрета за религијом у његовом најкритичнијем периоду рата, с једне, и природи његове атеистичке оријентације, с друге стране. Из тог амбивалентног односа и дубоке конспирације партијске организације проистекао је својеврсни комунистички верски уникум – начело на које упућује аутор: да је религију и све у вези с њом током ратног и послератног социјалистичког периода неопходно сагледавати сасвим супротно од онога што су комунисти о њој званично говорили и писали. Наиме, чињеница је да религија, посматрано формално-правно, нигде није строго оспоравана и забрањивана, иако је то, према неким правилима која се нигде нису могла видети и прочитати, свуда било присутно. Из анализе ратних извора и садржаја проистиче да, иако би се из неких чињеница могло закључити да се тај однос у једном периоду рата, у позитивном смислу, знатно променио, у суштини је увек био исти, како се показало – крајње недоследан и циничан и може се објаснити и разумети једино у светлу комунистичке атеистичке идеологије у оквиру које је Комунистичка партија Југославије организовала и водила рат, култом комунистичког вође и сервилном оданошћу српских комуниста.

Кључне речи: *комуникациона стратегија, професионализација ВС, кључне поруке, односи с јавношћу, PR кампања, медији, циљна група.*

Увод

Од самог избијања рата јасно се видело да своју страдалничку судбину Српска православна црква и њено свештенство поново, по ко зна који пут у историји, не могу избећи. Немци су 12. јула 1941. године ухапсили владика Николаја и пребацили га у манастир Љубостињу, где је био у заточеништву до 3. децембра 1942, када је пребачен у манастир Војловицу, где су крајем маја 1943. довели и патријарха Гаврила Дожића, а затим су их 15. септембра 1944. године пребацили у злогласни концентрациони логор Дахау у Немачкој. Настојању Немаца да целокупно свештенство стави у борбу против покрета отпора наилазило је на сталан и јак отпор вођства СПЦ. Током целог рата Немци и Италијани су покушали да за то придобију ухапшеног патријарха Дожића и епископа Велимировића. Када у томе нису успели, Немци су отпочели са пљачкањем и скрнављењем српских манастира.¹

И поред невиђеног терора, руковођени видовданском етиком, црква и свештенство остали су доследни себи, верни својим идеалима и савезницима из Првог светског рата, који су се први нашли на удару фашизма. Напуштање савезника и приклањање Хитлеру и нацистима који су уништавали једну по једну др-

¹ Током своје окупације Талијани су у Албанију интернирали многе и стрељали укупно девет свештеника, од којих и четворицу који су заробљени у партизанској војсци. Високи Комесаријат за Црну Гору забранио је прославу Видовдана 1941. и служење парастоса погинулим Србима. Тачан број свештеника које су Немци мучили и убили у логорима се не зна. Постоји податак да је укупно 21 православно свештено лице, од којих 14 Срба, било заточено у злогласном Дахау.

жаву, рушили слободу и разарали њихова добра и културне тековине, наша црква и народ су схватили као нечасну, неправедну и непоштену ствар која се коси са њиховим освештаним принципима. На самом почетку, пред потписивање тројног пакта, српски патријарх Гаврило Дожић, док трају демонстрације на улицама Београда, заједно са Светим архијерејским синодом преко радија упућује проглас народу, у којем, поред осталог каже: „Пред нашу нацију у ове дане судба је поново била ставила питање коме ћемо се приволети царству. Јутрос у зору на то питање дат је одговор: приволели смо се царству небеском, то јест царству Божје истине и правде, народне слоге и слободе. Тај вечни идеал ношен у срцима свих правих Срба и Српкиња, чуван и разгореан у светилиштима наших православних храмова и исписан на нашим народним крсташима баријацима, јутрос је освануо чист и светао као сунце, очишћен и опран од прашине навејане на њега и од сваке мрље. Провиђење нас је управило на прави пут који је Свети Сава давно указао српском народу. Бог правде који нас је до сада чувао од пропасти чуо је глас и молитве наше и поново нас је спасао од странпутице и скретања са нашег непроменљивог историјског пута“². Проглас патријарха резултат је општег става Светог Архијерејског Сабора СПЦ са мартовског заседања. На Сабору је договорено да, без обзира на време, прилике и тешкоће, архијереји Цркве остану са паством до крајњих могућности и са њом поделе добро и зло. Пророчке слутње да се архијереји, „уколико настану тешке прилике по народ и Цркву управљају по својој савести“, брзо су се, нажалост, обистиниле.

У свеопштем друштвеном хаосу у земљи, поруке Синода и реч српског патријарха, понављане по храмовима широм земље, знатно су допринеле да опште расположење српског свештенства и народа у пролеће 1941. године буде патриотско и антифашистичко. У тешкој и општој душевној депресији народ је тражио прилику и личност која ће стати на његово чело, организовати га и дати му могућност да опет покаже оне врлине које су га током његове целокупне историје красиле. Због тога се свештенство са народом у великом броју одазивало на свако војно организовање и акцију. Нажалост, на самом почетку сукобила су се два антифашистичка, идеолошки потпуно супротна покрета, посебно по питањима циљева борбе и политичког уређења земље након ослобођења. Један, национално-демократски, са тезом да се народ уједини и ослободи земљу, а затим на слободним демократским изборима определи за облик власти, са чврстим обећањем да ће та власт у демократском смислу, у односу на претходну, значити много више. Други, интернационално-комунистички (антирелигијски), са наглашеним класно-револуционарним програмом, што је значило да борба против окупатора од самог почетка мора представљати уједно и социјалну (социјалистичку) револуцију, односно борбу против свега што је представљало и што жели да очува претходни режим. Символично, на самом почетку, отвореним нападом на Немце у окупираној Лозници, њеним освајањем и славном погибијом потпуковника Веселина Мисите, представио се први, а пуцањем од стране Србина у груди Србину, „класном непријатељу“ полуписменом жандарму – чувару реда и оличењу режима у Белој Цркви код Крупња, представио се други.

² Преузето из: Живановић С., *Трећи српски устанак*, НИУП Нови погледи, Крагујевац, 2000.

Однос четника Драгослава Михаиловића према религији и Цркви

На самом почетку војног организовања народ је масовно почео да приступа покрету Драже Михаиловића. То се одмах показало на појединачним и заједничким зборовима четника и партизана у бројним местима Србије, о чему постоје поуздани записи. Исто тако, руководећи се патриотском и слободарском традицијом, највећи део црквене хијерархије и свештенства СПЦ на почетку рата је због своје антикомунистичке и проенглеске оријентације стао уз монархију, подржао равнороски покрет и представљао његову моралну снагу до краја рата³. Поред непосредне подршке и помоћи, знатан број свештеника директно је учествовао и заузимао најодговорније командне положаје (Перишић, Ђујић, Божић и др.). Масовно приступање народа и свештенства четницима плод су велике народне жеље да се настави славна борбена четничка традиција, заклетве коју су појединачно приликом служења војске и у другим приликамалагали краљу и отаџбини и посебне одбојности сељака према колективизацији земље и „храни из једног казана,“ по узору на Совјетску Русију. Приступајући колони која је прва пролазила, један део свештенства прикључио се партизанском покрету који је организовала и предводила Комунистичка партија Југославије на челу са Јосипом Брозом Титом, што је имало трагичне последице по јединство Цркве. У оквиру оба, испочетка наоко јединствена покрета, посебно у четничком, сходно времену и датим околностима, свештенство је поново испољило живу активност у припреми, организовању и наоружавању народа за устанак. Поред историчара равнороског покрета, поуздане чињенице о томе могу се наћи и у делима историчара комунистичке оријентације, када осветљавају њихов заједнички период антифашистичке борбе у Србији.

Из *Дневника* најкомпетентнијег историчара народноослободилачког рата Владимира Дедијера, личног биографа Јосипа Броза Тита, односно његових дневничких белешака о казивању успомена попа Владе Зечевића из првих дана рата (његовог преткомунистичког/четничког периода), види се како је поп Владо на св. Илију одржао службу у манастиру Троноши, „на којој је било хи-

³ Због вишедеценијског скривања истине о почетној снази тог покрета, неопходно је истаћи да је Равнороском покрету масовно приступила сеоска, средњошколска и студентска омладина (један цео разред алексиначке гимназије) и сам врх српске интелигенције. Наводимо само нека позната имена: Драгиша Васић, књижевник, адвокат, члан Краљевске академије наука, оснивач Српског културног клуба у Београду, заменик генерала Д. Михаиловића, др Никола Поповић, ректор Београдског универзитета, др Драгослав Страњаковић, познати историчар и професор Теолошког факултета, др Стеван Мољевић, познати адвокат и један од истакнутих вођа Равнороског покрета, др Војин Андрић, најмлађи доктор наука у земљи, вођа равнороске омладине, др Коста Кумануди, професор и бивши министар, краљевски намесник др Раденко Станковић, др Милан Жујовић, професор и бивши декан Правног факултета, Мустафа Делалић, публициста из Добоја, представник муслимана у Централном комитету Д. Михаиловића, др Драгић Јоксимовић, истакнути адвокат и бранилац Д. Михаиловића у монтираном судском процесу, др Драгољуб Јовановић, председник земљорадничке странке, др Лазар Марковић, професор и министар правде, Методије Милосављевић, професор и теолог, др Ђура Виловић, књижевник из Загреба, Милан Рапајић, професор и припадник Батаљона 1.300 каплара, Борислав Пекић, књижевник, академик и многи други.

љаду присутних“ и како је тада „... јасно и гласно позвао на устанак“. Затим, „... на дан 19. августа (св. Преображење, прим. аутора) одржали смо састанак у Троноши са резервним официрима Лознице и околних места. На том састанку положило је заклетву 1.200 наоружаних бораца“.⁴ Евоцирајући касније своје успомене Дедијеру, члан Народноослободилачког одбора за Србију (рас) поп Владо Зечевић, каже: „... издао сам наређење свим командирима чета да све борце који славе Ђурђиц и Аранђеловдан пусте на петодневно одсуство, и тако сам ја без договора са Мартиновићем распустио пола одреда“.⁵ Слично стање било је у Црној Гори и у другим српским крајевима. У допису цетињској митрополији из тих дана, од јеромонаха Гаврила Дабића, в. д. настојатеља манастира Мораче, пише: „Гледао сам понизне резервисте, све старије људе, који крећу са својих огњишта, остављајући своју фамилију, многи ни без зрна жита. Препоручују ми и моле да им фамилију не упуштам, да им помажем у невољи. Обећавам да ћу учинити све што могу. После извршеног благодарења, коме су позвати резервисти, растанак је био дирљив. Сваки иде радије у војну јединицу, на фронт, него својој кући. Клицању нема краја“.⁶ Цркве и манастири су попут ранијих устанака и ратова поново постајали зборна места јединица и штабова, а позиви за мобилизацију и прве оружане акције против окупатора оглашаване су црквеним звонима. Тако су поменути, прву највећу акцију против Немаца у покороној Србији – заузимање и ослобађање Лознице, означила звона лозничке цркве око 9 часова 30. августа 1941. године. Наиме, командант четничког одреда потпуковник Веселин Мисита наредио је свом парламентару да уколико Немци одбију ултиматум да предају оружје и град да се огласи црквено звоно, што ће бити општи знак за напад, што се и догодило.⁷

Поред организационе, забележени су бројни примери предвођачке/командне улоге свештенства. Легендарном храброшћу у нападу на Лозницу и Бању Ковиљачу истакао се калуђер Георгије Бојић Џица, старешина манастира Троноше, потоњи командант Јадарске бригаде Церског корпуса. Након заузимања града и погибије потпуковника Мисите, преузео је командовање устаничком војском и послао извештај пуковнику Михаиловићу о ослобођењу првог града у покороној Европи, Миситиној храброј погибији, општем антифашистичком расположењу народа и одлучним намерама да се цело Подриње очисти од окупатора. Према тврђењу историчара равногорског покрета, та акције већег обима и храбра Миситина смрт натерале су пуковника Михаиловића да своја првобитна стратегијска схватања о датуму почетка општег устанка промени и 6. септембра 1941. године нареди општи напад на Немце – Трећи српски устанак, како се често у војноотац-

⁴ Дедијер В.: *Дневник I*, Просвета, Београд, 1970, стр. 47

⁵ У заједничкој припреми напада четника и партизана на Крупањ 30. августа, у кући Божића Вујића на Мачковом камену, одржан је заједнички састанак, када је, поред осталог, договорено да четничка група поручника Мартиновића и попа Владе Зечевића ојача Ваљевски партизански одред. Они су тада заврбовани од комуниста и прешли у партизане. Тако је поп Владо Зечевић међу првима издао властиту заклетву краљу и отаџбини. (Живановић С., нав. дело, стр. 252)

⁶ Џомић В., *Голгота митрополита црногорско-приморског Јоаникија 1941–1945*, Светигора, Цетиње, 1996, стр. 48.

⁷ Живановић, С., нав. дело, стр. 242.

бинској терминологији означава тај ратни период. Поред Лознице убрзо су ослобођена и друга места. Блокадом Зајаче од стране калуђера Мандарија са 40 четника повукла се немачка посада без борбе, а у даљој мобилизацији бораца за устанак, захваљујући свештенику Ђури Вучковићу и осталом свештенству, почетком септембра, у општини Горња Бадања, формирана је највећа борбена јединица у Србији – Јадарски четнички одред са око 5.000 људи, који је одиграо пресудну улогу у даљем ослобађању места у Подрињу, Рађевини и Мачви, где се у том делу Србије спонтано нашао круг људи који су снажно веровали у васкрс отаџбине и слободе и који је снажно осећао потребу да пружи отпор окупатору.

Сличне акције предводило је свештенство са народним првацима у другим српским крајевима. У селу Казанцима, у срезу гатачком, услед усташког терора, свештеник Радојица Перишић организовао је и наоружао своје сељаке и 12. јуна напао и разоружао жандармеријску станицу у селу. После тога напао је и отерао Хрвате –усташе и муслимане из суседних села и са осталим народним првацима договорио општи напад на Хрвате и Италијане, уколико они крену да бране усташе. Иако је брижљиво скриван, тај датум је током социјалистичког периода потајно слављен од стране народа источне Херцеговине као општи дан устанка у том крају. У одлучан бој против усташког терора, још у априлу, повео је и предводио Србе Книнске крајине поп, потоњи војвода Никола Ђујић, у Лици свештеник Илија Родић, у Требави прота Сава Божић и др. Након организовања јединица и првих акција свештеници су своју командну улогу препуштали школованим официрима, мада је било више примера да су појединци, због својих изразитих војничких способности, жртвујући црквене каноне, на командним функцијама остали до краја рата и добили највише војне чинове.

Због заплене архиве равногорског покрета од стране Одељења за заштиту народа (ОЗНА), њеног до данас држања у тајности и несрећености неких архивских фондова, није могуће доћи до конкретних наређења и докумената којима је регулисана верска служба, мада се поуздано зна да су у одредима и вишим формацијама постојали војни свештеници и да су обављали све послове, попут ранијих ратних периода у српској и југословенској војсци, како би се развијало и очувало борбено расположење војске и народа. У обраћању архијерејских намеништава свештенству, захтева се да свештеници повећају своју активност, „више него икад, до врхунца своје моћи“ и саветује да у појединачном додиру „свештеници морају поучавати верне, саветовати, тешити и помоћи. Заблудело исправити, болесно лечити, посрнуло и пало укрепити“. Нека поузданија сведочанства о томе како је Црква и овог пута сву своју моћ ставила у функцију ослобађања отаџбине могу се пронаћи у записима мемоариста равногорског покрета, кад говоре о молитвама, заклетвама и другим верским скуповима и обредима. Њихова сећања посебно су везана за прославе рођендана краља Петра Другог (6. септембар) и верски протокол Светосавског отаџбинског конгреса у селу Ба на Рајцу, на Савиндан 1942. године. Присећајући се те атмосфере, др Живко Топаловић каже: „Био је то заиста величанствен догађај, какав човек само једном у животу доживи, па онда он у њему светли све док му се мозак смрћу не загаси“, и наставља: „Рано, мрачно јутро у планинској котлини убацивало је слабу светлост кроз отворене прозоре школске зграде. Унутра је стајало три стотине људи, голо-

глави и тесно прибијени један уз другог. Око малог стола на који је положен крст, колач, кољиво и свећа сабраше се десетак свештеника и калуђера. Отпеваше пуним гласовима црквени обред. Један од њих је све црквене песме и молитве изговорио не на старословенском већ на чистом српском књижевном језику. Дође ред на химну Светог Саве. Знали су је сви присутни напамет“. Колико је Конгрес био посвећен „војничкој ствари“ и вера стављена у функцију ослобођења народа од окупатора сведочи осврт мемоаристе на садржај изговорених беседа, кад каже: „... На крају богослужења узме реч једно чудо од калуђера, др Глиша Рапајић, јеромонах из манастира Љубостиње. [...] Саву као црквеног човека оставио је по све по страни, приказао га је као државника и вечитог бунтовника. [...] Калуђер је говорио из душе, лепо и складно, мушки и јуначки. Дао нам је визију старих теških борби да се држава створи, очува и народ ослободи. Нисмо ли се ми за тај исти посао на овај Конгрес окупили?“⁸

Поред наведених доказа о позитивном односу равногорског покрета према СПЦ, односно њеној борбеној традицији као извору морала војске, говори још једна веома релевантна чињеница: да су вредности српског православља – Цркве, представљали, не само идеологију покрета, већ и најјачи ослонац властите и разобличавању морала и пропаганде противничких страна. Из анализе садржаја црквених посланица, мемоарске литературе, извештаја, дописа, летака и другог материјала војсци и народу, види се да су поруке о заштити српске вере и њених традиционалних вредности најучесталије. У њима се непрекидно указује на безбожнички и антицрквени однос партизанске војске и предочава народу о каквом се „злу“ ради. Каже се да *Комунистички манифест*, како га српски/југословенски комунисти схватају, није приручник нове социјалне доктрине, већ „катехизис нове пролетерске религије“ и да ће његова псеудореволюционарна и атеистичка позадина имати, попут Русије, крвави пир и у Југославији. Настоји се доказати да су комунисти својеврсни „превратнички секташи“, заљубљеници у своје идеје, „некритични и себични“ као сви секташи, којима циљ није народ, већ њихова безбожна странка и власт; да је реч о поражавајућем „открићу новог потенцијала зла“ и новој историји која се прави средствима бруталне силе; да у борби за политичку предност „комунисти желе да униште Бога, српску веру, традицију, обичаје и прошлост српског народа уопште“; да је на ратној сцени борба Бога и мамона-човека „бога“ Карла Маркса против Богочовека Исуса Христа, која је постала суровија него икад раније; да српски народ никада није доживео такав бездан који је у сваком тренутку спреман да прогута све чиме се одувек дичио и да се због тога комунистичка „неман“ посебно устремила на цркву, свештенство, српске домаћине и све вредно на чему православље одувек почива. Народу је стално потенцирана вековима посведочена истина, по којој се одувек сматрало да ако је неко против вере он је и окорели непријатељ народа и државе. Из коментара и анализе трагичних догађаја на терену и доказа о стању народа на територијама под „усретитељском“ влашћу, стално се упозорава да је безбожничка идеологија КПЈ и њена пракса политичког рата у приграбљивању монопола политичке власти главни узрок крвавог братоубилачког рата; свештенство и народ се позивају да верно следе Светосавски програм Српске цркве; подсећају „да су векови

⁸ Топалоић, Ж., На Равној Гори, *Погледи*, Крагујевац, 1999, стр. 200–201.

пролазили, разни господари се мењали над српским народом, али се Светосавски програм није мењао“ и да „пишући своју славну историју крстом и мачем, српски архијереји туђу идеологију, туђу веру, име и језик никада нису примали“. У саопштењима се посебно осуђују свештеници који су „плънули на свој Олтар“ и питају да ли онај свештеник који пева: „Не верујем у Небеса, већ у Маркса и Енгелса“, и „Устај сељо, устај роде да се браниш од господе, од жандарма батинаша, од попова мантијаша“, може бити проповедник Христове науке.

Кад се шире сагледају, наведене поруке упућују на закључак да се, поред рушења постојеће власти, у атеистичком/ безбожничком односу комуниста према српској вери и Цркви налази један од главних узрока непомирљивог односа два покрета. Конкретније речено, новоформирани народнослободилачки одбори и уведени политички (црвени) комесари у партизанске одреде представљали су клице нове и оличење карактера будуће власти у политичком и идеолошком смислу, а јуриш партизана на катастарске управе, легално изабране органе локалне власти и богомоље био је очита потврда за то, посебно кад се знало чија је то директива и из које земље је долазила. Дакле, није се могло предвидети у шта ће тај покрет прерасти након рата, чији крај није био ни на виду, али се зато на самом почетку могла уочити његова антирелигијска безбожничка природа, да за њих не постоји: „Бог и душа“, православна светост, крштење, опело, молитва, слава, крст, панаија, пост, свето кумство и други обичаји. С тим у вези, неуспешни преговори комуниста са четницима, у вези са расподелом командних функција у заједничкој војсци, будућег политичког устројства државе, начина заједничке борбе, расправа ко је крив због сталних чарки и несугласица на терену и сл., представљали су само борбу за време и најобичнију фарсу. У спирали међусобних оптужби и насиља између комуниста и Цркве преломни значај имале су одлуке митрополије у Црној Гори, касније и епископија у Србији о забрани свештенодејства свештеницима који су одбацили крст и Јеванђеље, ставили петокраку на чело и приступили партизанима. Казна због (немогућности) „настојања да се истовремено служи Богу и мамону“, наговештавана у посланицама за Васкрс 1942, проистекла је из ескалације насиља кад су комунисти почели убијати свештенике и монахе, отимати црквену имовину, скрнавити богомоље, верске објекте претварати у магацине реквириране хране, забрањивати да се оглашавају црквена звона током литургије у појединим парохијама, насилно одвајати омладину од Цркве и родитеља и подвргавати је суровој атеизацији и чинити друга бешчашћа. Тада је свима постало јасно да се у Србији и Црној Гори пред очима народа одвија безбожнички сценарио Октобарске револуције. Посматрајући тужне слике закрвљеног народа, руководићи се предањем да су се страни господари над Србима мењали, али је Српска црква и вера опстајала, увидело се да је, по СПЦ и народ, зло комунизма опасније од зла фашизма, из чега је проистекао кључни идеолошки и војнодоктринарни став Цркве, равногорског покрета и националних одреда у Црној Гори – да циљ борбе треба да буде да се прво уништи комунистичко, а затим, заједно са савезницима, фашистичко зло. Посматрано у светлу каснијих ратних последица, нема сумње да је такво мишљење, у односу на почетно, у извесном смислу слабило антифашистички ослободилачки карактер оба покрета и значајно представљало „благослов“ повремениој колаборацији са окупаторима. Истовремено, рашчињавање „свештеника“– партизана, односно „забрана свештеницима да се заједно са својим народом боре против

окупатора“, како су ту меру Цркве „разумели“ комунисти, послужило је да се СПЦ пред народом прогласи издајничком организацијом, која се ставила на страну окупатора и домаћих издајника и поведе отворена борба ради њеног уништења.

Однос комуниста/партизана према религији и цркви

Како је текао однос комуниста према цркви, религији и верској традицији, зашто су, поред страних утицаја, КПЈ, њене партијске ћелије и појединци тако немилосрдно утицали на дезинтеграцију СПЦ током целог рата и послератног периода, још увек није у нашој историографији темељито и објективно истражено. Из домена неких општих питања важних за СПЦ посебно би било значајно да се зна зашто је социјалистичка теорија прве и водеће земље социјализма, за разлику од неких других источноевропских, и посебно западних земаља, заузела тако негативан став према религији; шта је утицало на Лењинов пресудни став који се често наводи у црквеној литератури: „да социјализам у Србији неће успети све док се не уништи Српска православна црква“. Откуда такав став кад је поуздано доказано да је идејни творац комунизма Карл Маркс био потомак јеврејског свештеника (рабина) и да је целу есхатологију хришћанства пресликао у теорију научног социјализма,⁹ те бројних тврдњи да се комунизам баш захваљујући неким догматским карактеристикама православља тако здрушно „примио“ у словенским земљама. Са извесном вероватноћом могу се прихватити тврдње појединих аутора да су Лењинову бољшевичку кампању из изгнанства најиздашније финансирале Немачка и Римокатоличка црква и да је његовом концепту устројства партије битно опонирала организација Руске православне цркве. Потврда за прву тврдњу најчешће се изводи из истоветности Хитлеровог односа током рата према СПЦ, а друга из Лењиновог признања да су му као највећи узор из западне цивилизације могли да послуже Бизмарков апсолутизам и крута хијерархија Римокатоличке цркве. Када је о Југославији и Србији реч, верске аналитичаре, и поред релативно кратке временске дистанце и великог броја живих протагониста ратних збивања, посебно изненађује тако мали фонд научне грађе о тој појави током рата. Као узрок томе наводи се чињеница да су ратне монографије партизанских јединица и друге публикације о рату писане након његовог завршетка, када је атеистички концепт постао снажан елеменат друштвене идеологије, што је утицало да су аутори верску димензију рата скоро редовно изостављали у својим радовима, а из многих докумената уништавали све оно што би могло да компромитује комунистички покрет. И поред тога, у њима је остало много доказа о томе како су се комунисти

⁹ Ту чињеницу потврдио је један од највећих теолога православља Сергиј Булгаков у свом делу *Православље*, упоређујући комунистичку есхатологију са библијском: Бог – Маркс, апостоли – Лењин, Роза Луксенбург, Георги Димитров ..., *Библија – Капитал* К. Маркса, Страшни суд – Коминтерна, деца Божија – радничка класа, Царство небеско – комунизам/комунистички рај и сл. Познати светски митолог Мирча Елијаде, проучавајући комунистички мит, каже да снажне емоције и транс које прате посетиоце током проласка поред Марксовог, Лењиновог и Стаљиновог гроба ни су слабије од масовних екстаза ходочасника у Јерусалиму.

током рата различито понашали према Цркви и религији. Посматран у континуитету трајања рата, тај однос се, условно, може поделити на три периода.

Први период се поклапа са припремама за устанак и оружане борбе током 1941. године. Карактеристичан је по изразито непријатељском „класно-револуционарном“ ставу према цркви и религији, са честим појавама тзв. „ултралевих“ схватања и скретања, у којима се црква, у духу вулгарног Фојербаховог и Лењиновог учења приказује као изразити непријатељ човека и социјализма: „ослонац угњетачких режима“, „опијум за народ“, „лажна илузија“ која „заглуљује“ човека, због чега је револуционарни покрет неспојив са религијом и веровањем у Бога. У *Прогласу КПЈ народима Југославије за устанак* фашизам се не приказује као основни узрок пропасти Краљевине Југославије, већ је то, пре свега, бивши „ненародни“, „угњетачки“ режим, оличен у „великосрпској буржоазији“, као „главном непријатељу и угњетачу других народа“ у бившој државној заједници. Битно је напоменути да су ти ставови о угњетачком српству и ретроградној српској Цркви остали доминантни у свим уцбеницима историје током целокупног социјалистичког периода и послужили као основна изворишта мржње, освете и сецесионистичке политике против српског народа до данас. У односу комуниста према цркви и религији неки аутори, попут З. Милошевић, не наводећи извор, тврде да се ишло толико далеко да је Јосип Броз Тито средином 1941. године потписао једно наређење којим се на ослобођеној територији забрањују верски скупови, али је због великог отпора у народу одмах повучено.

Други период (1942–1943) поклапа се са комунистичком тзв. Другом фазом револуције и, наоко, представља значајан позитиван преокрет према Цркви и религији у партизанским јединицама. Такав однос проистекао је из анализе властитих негативних искустава из прве и почетка друге године рата. Наиме, руководство покрета је увидело да су партизани, због своје малобројности, једномесечног кашњења у отпочињању устанка, огорчења народа због паљења катастарских управа и богатих архива из петовековног ропства, мало познатих и анонимних вођа, безбожничке екстремности и неукорењености атеистичке идеологије на српском тлу, слабо прихваћени у народу, због чега су били принуђени да се у придобијању маса за устанак, поред осталог, ослане на ауторитет Цркве и њеног свештенства. Да се „смело погледа истини у очи“, како се често цитира у социјалистичкој литератури, посебно су утицале тешке грешке/последнице екстремних „скретања“, односно „доследне“ примене партијске директиве од стране „истакнутих“ комуниста у Црној Гори и Херцеговини, које су имале трагичне последице по народ.¹⁰

¹⁰ Након одласка Врховног штаба из Ужица, крајем 1941. године остале су две масовне гробнице. Само у две ноћи пред беганију убијено је више десетина људи. У Црној Гори и Херцеговини злочини су били још стравичнији. Број побијених се ни до данас не зна. У писму Јована Тодоровића, свештеника из Пиве (рас) попу Јову Радовићу, верском референту у покрајинској комунистичкој Влади за Црну Гору, каже се да је од 13. јула 1941. године до 30. децембра 1943. у Црној Гори убијено преко 40.000 становника, а преко 20.000 домова уништено. Вршећи помен жртвама братоубилачког рата у Беранама, како наводи А. Ђурић, изговорена су имена око 4.000 убијених. Поименице се зна да су партизани крајем 1941. и почетком 1942. године само у Колашину, на месту звано „Пасје гробље“, под командом Ј. Капичића, маљевима и секирама убили 373 жртве, а њихова тела разнели и побацили у јаме да се никоме не зна гроб. Том приликом, пошто му је један син био у четницима, на Бадњи дан 1942. убијен је познати домаћин – барјактар Михајло Мандић са своја три сина.

И поред сазнања у СПЦ и народу о трагичном искуству сестринске Руске православне цркве чији се број од 80.000 храмова, колико је имала 1917, свео на око стотину 1939. године, о страдалничкој улози руских свештеника од којих је велики број нашао ухлебљење у оквиру братске Цркве у Југославији, о вапају Мершековског (*Исус незнани*) о „секири која сече корење“, како је назвао болшевичку „неман“, комунисти су у српском народу успевали, све до почетка 1942. године, да прикривају своју атеистичку образину идеалом „новог поретка“ људског друштва, непознатог у историји, обећањима чаробног устројства комунистичког раја. Поред дубоке конспирације и веште пропаганде, наруку им је ишла дубока социјална и морална криза у Европи и Југославији између два светска рата, као и морална порочност у времену пред рат. Међутим, када је отпочео вртлог крвавог братоубилачког рата, када су непријатељства партизана према Цркви и свештенству учестала, а „црвена куга“ у кратком „усретитељском“ периоду своје владавине затрла целе породице и места, иза себе оставила сирочад, бројне јама и стратишта (Крчагово у Ужицу, Пасје гробље код Колашина, Куново Присоје у Ђештанској нахији, Павлов бунар на Беришиној луци, Радовче у Пиперима и др.), са више хиљада жртава, Црква и народ су јасније увидели о чему се ради. Врхунац у разобличавању комуниста, односно прва и најтемељитија написана анализа њихове атеистичке природе јесте *Резолуција свештенства архиепископских намјесништава никшићког, шавничког и колашинског*, донесена на састанку у Никшићу, 29. децембра 1943. године. Написана у осам тачака и исто толико закључака, коју су потписала 23 свештеника, *Резолуција* представља једну од најштријих и најтемељитијих критика комунистичке идеологије и политичке праксе током рата у Југославији.¹¹

Када је руководство покрета увидело да је народу прекипело, да се масовно дигао против њих и да постоји опасност да покрет буде потпуно уништен, одлучено је да се „класна полуга рата утаји пригуши и потисне у други план, а да се пред народ изађе са причом о народноослободилачком рату“. Од тада се, уместо искључивог присуства и заслуга комуниста за покрет, наглашава „да комунисти, иако су у првим борбеним редовима, нису једини у партизанској војсци која води рат“. У извештају са саветовања партијског актива Главног штаба Народноослободилачког покрета за Србију, у Фочи, 10. марта 1942, каже се: „Ми не смемо дозволити да нам се натура класни рат. То окупатор и жели. Он хоће да нас оголи. Ми водимо и морамо да водимо народноослободилачки рат“.¹²

¹¹ Каже се да је узрочник свему данашњем злу и страдању српског народа рушилачки, безбожнички и крволочни комунизам, пропагиран од „белосветских скитница, друштвеног олоша, прихваћен од наших народних одрода“; да комунисти, као најефикасније средство своје политичке борбе користе лаж, уцене и насиље, што је потврђено животима најбољих и најистакнутијих народних људи; да је комунизам најактивнији и најсуровији практични атеизам и да Црква у својој историји није имала већег, огорченијег и крволочнијег непријатеља; да комунизам руши морал, проповеда лажне идеале; огњем и мачем хоће да спроведе своју језуитску паролу: циљ оправдава средство; потпуно жели да затре православну свест народа. У *Резолуцији* се и најодлучније осуђују издајници Христове вере и светосавске идеје: располи и раскалуђери који су се ставили на страну „народним убицама и рушиоцима вјере и морала, [...] те држе молепствије за победу оружја гробара српског народа и Српске цркве“. На крају се позива народ да остави по страни партијску мржњу и личне зајевнице и крене у „заједничку борбу против комунизма, да би се већ једном учинио крај разбојницима и јамарима, и заведе жељени ред, рад и мир“. (Џомић В., нав. дело, стр. 259–265)

¹² Дедијер В., нав. дело, стр. 112.

Дедијер истиче како је то мишљење (Милована Ђиласа, прим. аутора) било да-лековидије од ултралевог мишљења које је заступао он и неки други чланови на Седници и како је оно касније постало водеће и доминантно. Од тада су, према тврђењу неких учесника рата, познатији комунисти ретко користили из-разе: „мантијаши“, „кулаци“, „народни непријатељи“, „буржуји“, „опортунисти“ и сл., а према религији почиње да се заузима помирљивији став и поступа оба-зривије. У бригаде су уведени верски референти за све три конфесије,¹³ дозво-љено је да се борци сахрањују по верским обичајима, да, у предању борби, мо-гу да упражњавају богослужења и друге верске обреде, а свештеницима све три конфесије је наређено да у јединицама и народу на територији где бораве све верске услуге морају обављати бесплатно. Од тада су неки обреди и свет-ковине поводом значајних верских празника на терену у знатној мери поштова-ни, а присуство партизанске војске на тим скуповима постала је уобичајена по-јава. О томе су сачувани поједини записи, посебно из 1942. године. У наведе-ном делу Владимир Дедијер каже: „Био је пре неки дан поп Владо у Устиколи-ни. Крстио је 38 деце. Мушка су скоро сва добила имена Ратко и Слободан [...] То је записао данас и мајор Атертон“.¹⁴ Затим, у Калиновику: „Поп Владо кр-стио 18 деце, дао и прилог за сиромашни народ тога краја. Крштење у кући у којој се налази НОО (народноослободилачки одбор, прим. аутора), испод Ста-љинове слике. Деца пиште, а поп их полива. Чизме, само епитрахил пребачен. За појасом му револвер“.¹⁵ Аутор посебно детаљно описује прославу Ускрса априла 1942. године, када је на Пазаришту у Фочи одржана велика народна светковина, на којој је „... поп Зечевић одржао велики проглас народу српске вере“. Из описа трајања веселја види се да је прослави присуствовао скоро цео Главни штаб, са Јосипом Брозом Титом на челу. Као израз врхунске потре-бе комуниста да успоставе сарадњу са Црквом представља одлука Главног штаба да се из Фоче упути Проглас српским свештеницима, што је и учињено. Као потврда да се део свештенства одазвао партизанском прогласу, у литера-тури се, поред скупа који описује Дедијер у Фочи, помиње и Колашинска резо-луција (свештеника партизанске оријентације, прим. аутора), Жупска и, посебно, Јесеничка посланица из друге половине новембра 1942. године.

Трећи период (1944–1945) обележен је постепеним смањивањем верских активности и јачањем атеизма у јединицама. Посебно је обележен бруталном осветом према заробљеним, проказаним и оклеветаним свештеницима. На по-степено замирање верске праксе, поред јачања народноослободилачке војске и њене идеологије, утицала је и екстериторијална попуна главнине партизан-ских јединица и њихов одлазак са хомогених православних простора Србије и Црне Горе у западну Босну, у крајеве где верска борбена традиција није у толи-

¹³ Верски референти у бригадама били су: прота Блажо Марковић у Првој пролетерској, јеромо-нах Руфим Жужић у Другој; прота Јевстахије Караматијевић и хоџа Сеад Мусић у Трећој санџач-кој, прота Јагош Симовић у Четвртој црногорској ударној, прота Видак Дракић у Десетој херцего-вачкој ударној бригади и др. Многи од њих су током рата и након ослобођења активно учествова-ли у власти и били носиоци значајних државних функција.

¹⁴ Исто, стр. 123.

¹⁵ Исто, стр. 127.

кој мери била укореењена у народу. Формално посматрано, било је и даље приметно да су до краја рата партизани и даље у многим местима учествовали у обележавању школске славе – Св. Саве, да су погинулим борцима давани помени и вршена опела, уз присуство војника и старешина у униформама и упражњаване друге верске активности. Непосредно пред завршетак и после рата посебно је био устаљен обред паљења бадњака уочи Божића у касарнама, а бадњак на централној прослави испред Народне скупштине Југославије, 1946. године потпалио је лично Јосип Броз Тито.

Међутим, када се однос према религији и верској борбеној традицији страније и дубље сагледа у светлу комунистичке идеологије у оквиру које је КПЈ организовала и водила рат, као и догађајима који су следили након њега, добија се сасвим друга слика. Наиме, овде се речитије него игде потврдило правило да некад само генерални поглед који не полази од фрагмената у стању је да се издигне у раван схватања и разумевања истине. Према казивањима бораца, након одласка бригада Оперативне групе из Србије и Црне Горе верских обреда је било све мање, тако да се о верској пракси у војсци не може ни говорити. Да комунисти религији и верској борбеној традицији нису поклањали већи значај у изградњи морала војске може да потврди било која озбиљнија анализа комунистичких војних ратних садржаја: прогласа, наређења, закључака са саветовања, дневних заповести, војничких беседа и других прикладних обраћања борцима и народу, у којима се оне и не помињу. У *Прогласу* КПЈ за устанак потпуно је изостављен верски чинилац. Мада у њему пише „... да светле слободарске традиције наших славних предака не смеју бити изневерене“, Бог и вера се директно нигде не помињу. Исто тако, верска служба током целог рата нигде није била нормативно регулисана и системски постављена. Нигде нису истакнути њени циљеви и задаци, где би се могао потврдити њен значај. Када су познатији свештеници доведени у Главни штаб они нису позвани да успоставе верску службу, већ су као личности од народног угледа постављани на друга значајнија места и положаје (Владо Зечевић, на пример, на место министра за шумарство и водопривреду) и узгред да обављају верске обреде.

На познатом Саветовању о устројству народноослободилачких одреда, одржаног 17. септембра 1941. у Столицама код Крупња, вера се нигде не помиње. У познатим говорима и беседама највиших војних руководилаца приликом обраћања јединицама, о вери и верској традицији нема ни речи. У њима се никад, попут уобичајене вековне праксе, не призивају светоузори, митске и легендарне војсковође и јунаци било којег југословенског народа, нити практикује верска симболика, на основу које би се могло закључити о ослањању војне организације и руководства на верско надахнуће и мотивацију као извор морала партизанске војске. Насупрот светозорима и националним херојима, борци се, попут често истицањег говора Јосипа Броза Тита Четвртој црногорској народноослободилачкој ударној бригади, позивају да следе интернационалне узоре: париске комунаре, шпанске борце и руске пролетере. Ако је којим случајем верских елемената на терену у било ком облику и било, комунисти су то по сваку цену гушили. Тако је на Озрену 1941. дошло до непремостиве поделе међу устаницима због неслагања око садржаја устаничке заклетве, јер су комунисти избацили верски садржај из ње-

ног текста. Насупрот томе, од самог почетка и након 1941. године, негована је пракса да се у местима нове власти неки традиционални обреди обављају без уобичајеног верског чина и присуства свештеника. Заправо, у години значајнијег (привида) помирења (1942), стављање звезде петокраке на капе и других комунистичких обележја, давање бригадама назив „пролетерска“, што је „љутило“ и самог Стаљина, значило је и најрадикалнији раскид с религијом.¹⁶ Из казивања бораца верника, који су у својој побожности остали верни цркви и након рата, види се да се од средине 1943. године у јединицама религијској пракси све више прилазило на омаловажавајући начин, а борци верници извргнути поругама својих „свеснијих“ другова, да би она у потпуности замрла. Кад је у питању допринос победи у рату, у војним историјама и бројној литератури социјалистичког периода, нигде се не помиње допринос цркве, свештенства, религије – макар као психолошке чињенице – личне вере, нити као било каквог фактора у победи над окупаторима. Социјалистичка власт, чак, никада није обелоданила да је у партизанској војсци узело учешћа, претпоставља се, неколико стотина свештеника, ученика и студената богословије, као и чињеницу да је у другој половини новембра 1942. године у судбоносним тренуцима по партизански покрет, одржана скупштина православних свештеника, верских службеника и теолога у српској Јасеници, где је донет патриотски документ – *Посланица*, који је имао велики значај за партизански покрет у том региону. У њему се наводе разлози због којих би наши народи и народности требало да се уједине у борби против фашизма; позивају се православни свештеници и теолози да се укључе у народноослободилачки покрет и сл.

Дакле, друго лице партизанске војске изгледало је сасвим другачије. Безбожнички однос према СПЦ и њеном свештенству посебно се показао у Црној Гори, након великог пораза партизана приликом неуспелог напада на Пљевља.¹⁷ У својој бестијалности и бруталности нису заостајали ни србијански нови „бого-

¹⁶ Комунистима у Југославији вероватно није било познато или су у свом додвориштву хтели да буду већи од „комунистичког папе“, да се Стаљин, иначе „пропали богослов“, када се у јеку Другог светског рата присећао двојеквене улоге пуковског свештенства Руске православне цркве у критичном моменту по „родину“ обратио свештенству, обећавајући му све раније привилегије. Обратио се народу, не са другови и другарице, већ са браћа и сестре. Московској ударној оклопној дивизији доделио је црквени барјак, дозволио ношење црквених обележја, реликвија и одржавање верских обреда. Невероватно, али је истинито, да су се тада у срцу болшевичке државе огласила црквена звона, заорили молебани и покренуте иконе, чије је благотворно дејство руски војник одувек познавао. Тешко је поверовати коју је улогу одиграла чувена Казанска икона пред којом су се разбежали Немци у бици код Вороњежа и неким другим местима.

¹⁷ Током 1941. године партизани су убили: игумана манастира Жупе Никодима (Јањушевића), архимандрита, јереја Богдана Церовића, пароха жабачко-језерског са сином Драгутином, планино-пивног пароха јереја Нова Делића (избеглог испод усташке каме из НДХ, али је нашао смрт од комунистичке руке), пароха рогањско-ђурковичког јереја Василија Божарића и архимандрита Серафима (Џарића) из Манастира св. Тројице код Пљеваља. Покушали су да побију и многе друге, али у томе нису успели. Партизани нису лишавали живота само богослове, већ и све оне који су им се у том сулудом односу супротстављали. Међу првима је убијен, 22. новембра 1941. Филип Кешељевић, одборник из Грахова, добровољац из Америке, солунац, ратни инвалид, један од преживелих код Медове када је брод Бриндизи доживео хаварију, којом приликом се утопило 380 добровољаца. Убили су га, када је као одборник, гледајући како скрнавце Цркву, рекао да ће им се за то после рата судити (Турић А., нав. дело, стр. 298–299).

ви“ с комунистичким знамењем.¹⁸ Многи архијереји су мучени и уморени на најбруталнији начин, а да се њихов тачан број поуздано још не зна. Према тврђењу др Душана Патаковића, током рата убијено је укупно 213, а непосредно након ослобођења још 62 свештеника Српске православне цркве.¹⁹ У једном реферату са марксистичких расправа каже се да су „од фашистичког терора нарочито тешко страдали православни свештеници (убијено их је 291, од тога један митрополит и два епископа)“,²⁰ иако се зна да митрополит и епископи нису страдали од фашистичке већ комунистичке руке. Према истраживањима протојереја В. Џомића, објављеним у његовим књигама, комунисти су убили 482 свештеника и монаха Српске православне цркве. По подацима Балканолошког института у Паризу тај број износи више од пет стотина. Вероватно су у ту бројку урачунати и губици свештеника у партизанској војсци, па су нажалост, као жртве, занемарени и од једне и од друге стране. Само средином 1945. године у Словенији су убијена 73 свештеника СПЦ, углавном из Црне Горе, међу којима и митрополит црногорско-приморски Јоаникије Липовац. Из оптужнице Дражи Михаиловићу (на страни 189) види се да су комунисти дошли до решења митрополита Јоаникија, којим је забранио свештенодејства свештеницима који су приступили комунистима, због којег су многи касније скинули мантије или су их формално носили као државни чиновници. Крст и панагију са владикиних груди лично је покидао генерал Пеко Дапчевић, отпремио митрополита, претпоставља се, на Букљу код Младеновца, где је убијен да му се гроб не зна. Након ликвидације, генерал Пеко Дапчевић, иначе син свештеника, вратио је цетињском манастиру владичанско знамење, уз речи: „Враћамо вам панагију оног разбојника“. Међу заробљеним свештеницима био је и Лука Вукмановић, доктор теолошких наука, писац и рођени брат Светозара Вукмановића Темпа, оданог Брозовог следбеника. Кад су Темпу телефоном саопштили да су заробили 73 свештеника међу њима и Луку, питајући га, узгред, шта да раде с њим, Темпо их је питао шта ће са осталима. Рекли су му да ће остале да побију, на шта је он додао: „Што са осталима то и са мојим братом“.²¹ Заправо, наведени и други примери библијске жртве и следеће фанатичне оданости новом „богу“ потврђују да је комунизам, како су га схватили српски комунисти, за њих представљао, ако не секту, онда најачу религију.

¹⁸ Због сумње да је сарађивао са четницима, сурово је лишен живота прота Душан Пријовић из Пријепоља, игуман манастира Чокешине Митрофан (Матић), млади богослов Сретен Цветић из села Висибабе код Пожеге, свештеник Божидар Јовановић из Шиљеовца. Иако осуђен на робију, одлуком војног суда, без могућности да се жали, убијен је на свиреп начин са групом грађана чачански прота Милан Туцовић, уочи Васкрса 1945. године. Изводећи га из затворске ћелије рекли су му: „Излази, попе, идеш да се сретнеш са тим твојим Богом!“ У пролеће 1945. убијен је синђел Јован Рапајић, најближи сарадник владике Николаја Велимировића, докторант и предавач на течајевима за младе богослове. Убијен је зато што је фашизам дефинисао као „тешку упалу плућа и слепило, а комунизам као неизлечиву упалу мозга“. Проти Добросаву-Добру Поповићу наложили су ватру на голим грудима, не би ли изнудили признање да је тих дана у брдима изнад Пријепоља причестио ђенерала Дражу Михаиловића. На свиреп начин усмрћен је свештеник села Средњева код Пожаревца прота Војислав Стојиловић и др.

¹⁹ Податак је преузет је из емисије „Црвено доба“ на Другом каналу РТС, 06. 03. 2006.

²⁰ Податак је преузет из реферата Павића Костића, из Зборника радова са научног скупа „Религија и друштво данас у свету и код нас“, одржаног 5. и 6. јуна 1986. године.

²¹ Ђурић А., нав. дело, стр. 110.

Поред многих, још увек није разјашњен један од највећих грехова комуниста – најжешћа бомбардовања српских градова што су чинили савезници 1944. године, у договору са комунистима, баш на православне празнике, док је народ био масовно окупљен у богомољама. Никшић је бомбардован на Цвети, а Београд, поново, као и 1941, на Ускрс. Лесковац је савњен са земљом 6. септембра, на рођендан краља Петра, док је народ био на молитви. Тај злочин савезничке авијације посматрао је, касније признао и описао, и сам актер тих догађаја генерал Меклејн, са којим су комунисти та дејства уговарали и планирали. Меклејн каже: „... то је било мучно посматрати и самим комунистима са којима сам био“.²² Поред убистава и ликвидација, своје непријатељство према Цркви партизани су исказивали у пљачки и отимању црквене имовине, нецивилизованим односом према светињама и другим видовима бешчасића, о чему постоје непобитни докази.²³ У немоћи и бесу против групе четника Баја Станишића и Блажа Ђукановића, партизани су средином октобра 1943. године, под командом Блажа Јовановића, покушали да запале Горњи острошки манастир. Чести су случајеви да су светиње пљачкане и одношени скупочени предмети и инвентар. У свом извештају Митрополији од 4. априла 1942. године, парох бољевско-лимњански Мило Пламенац пише да су партизани, почетком фебруара у Бољевићима, организовали партијски скуп у цркви, како је црква послужила за „безбожнички циркус“ и како су мештани уз помоћ Талијана из Вира богомољу поново ослободили.²⁴

Када у светлу таквог односа поново сагледамо наведене чињенице о „верској служби“ у партизанској војсци и, још, од стране рашчињених „свештеника“ – верских референата, преко којих се, канонски, није ни могла пренети било каква снага/милост Божија (што су и они сами били свесни, али су често били принуђени да то чине, о чему такође постоје непобитни докази), као и истина да је таквих обреда било махом у форми присуства обредима са народом, а не у јединицама, онда се о партизанској верској служби може говорити само у смислу „верског декора“, „религији великих тренутака“ (А. Месер), у оквиру оног аспекта војне делатности који се у војсци везује за питање односа војске и народа, него о некој планској и организованој активности. Наиме, комунисти су били свесни чињенице да су непријатељства према Цркви и свештеницима претерано ескалирала и да је то посебно негативно утицало на мобилизацију маса за партизански покрет крајем 1941. и почетком 1942. године. Стога је појављивање свештених лица у мантијама било неопходно да се предупреди противничка пропаганда и покаже народу како комунисти генерално немају ништа против цркве и свештенства, већ против неких њених припадника који су се ставили на страну окупатора и домаћих издајника.

²² Глобаревећ С., Настић А., *Четници*, штампарија С. А. КОНА, Београд, 2004, стр. 85.

²³ Из извештаја настојатеља манастира Косијерева, од 15/18. јуна види се да су партизани до „танчина“ опљачкали манастир и да су одвели и погубили оца Теофана, мада, како каже настојатељ, „о. Теофан седам месеци није никуда пошао из своје ћелије“. Настојатељ каже да је двадесет петог манастир поново опљачкан и отеране су манастирске краве, које су враћене доласком четничке војске. Наводи да су мукотрпним инсистирањем за однете ствари добијени реверси, а да су „два вола и три телета заклана без да је Управа Манастира на то добила реверс“. На крају, настојатељ моли, да због несигурности Митрополија преузме сачуване папире и турске манастирске тапије на земљу, јер, како каже, „времена су тешка“.

²⁴ Џомић В., нав. дело, стр. 103.

На крају, оправдано се може поставити питање: да ли се од врховног вође, генералног секретара Партије и команданта, „бога“ – лумперпролетера Јосипа Броза, рочног потчасника (подофицира), припадника 25. регименте озлоглашене 42. врашке дивизије у Првом светском рату, бравара, неукорењеног у српској вери и традицији, чију снагу није могао ни наслутити, могао очекивати другачији однос?²⁵ Према томе, замирање верске праксе у јединицима није била жеља бораца, већ за Јосипа Броза Тита и њему до краја одане сервилне српске југословенске комунисте погодна прилика за смишљену атеизацију, која је, из војничких разлога, морала само неко време да подноси свештенике у јединицама. То је, свакако, умањивало укупну моћ религије, али ниуком случају не може се негирати њен огроман значај и као шире – социолошке и уже – психолошке чињенице. Када неки историчари величају начин на који су комунисти средином 1942. године „погледали истини у очи“ и снагом партијске самокритике расуло и пропаст устанка претворили у снажан успон, „заборављају“ да су то у великој мери, поред осталих околности које су им ишле наруку, постигли захваљујући (како-таквој верској пракси) Цркви и религији. Како су сами говорили, народ је у тој војсци поново препознао ширину и оне највредније традиционалне вредности и радије ступао у њене редове. Наравно, које су то вредности које су комунисти увели и препородили покрет, никада није отворено речено. Каснији догађаји су показали да се радило о најгрубљој манипулацији и злоупотреби цркве и вере, али, дакле, и као таква, она је била истински прихваћена од патриота и произвела одређене позитивне учинке. Посебно се не сме негирати њен сотериолошки (спасењски) значај за борце партизанског покрета да, гајећи веру, наду и уздајући се у помоћ Спаситеља, поднесу све страхоте петогодишњег рата. О четничком покрету да и не говоримо. О томе је доста писано. Бројни искази партизанског покрета најбоље казују како су „другови“, пред политичким комесарима говорили да су „рашчисти“ с Богом, а како су се, попут оних Андрићевих јунака, који зазиру једни од других, у тешким искушењима „крст(или)е у себи“ или, попут познате анегдоте, испричане од партизанског борца познатог диригента Оскара Данона, како су се новопечени атеисти разбежали, кад се он из самртне контузије „раздужен“ од обуће и одеће, из капеле појавио пред њих. И најповршније познавање науке о религији у то време говорило би да такву атеизацију преко ноћи заиста није могуће постићи. Када се узме у обзир чињеница да је религијски архетип најстарији и најукорењенији у човеку, да човек метафизички део своје природе мора задовољити, да у нешто мора веровати и побожност српског сељака, који се, како су запазили и страни антрополози, „крсти и када волове у јарам хвата“, онда се намера комуниста, да за најкраће време Бога замене новим „богом“, што су на тој намери и након рата истрајавали, у најмању руку, показује као наивна и трагична морна. Таква осиноност може се објаснити и разумети само у познатој психологији *пребега* из једне вере у другу. У том смислу, као и остали секташи, у многе

²⁵ Брозов командант батаљона Славко Штанцер, према сведочењу Алчибарада Рајса, непристрасног истраживача злочина против Срба у Првом светском рату, утврдио да је Штанцер био један од најкрволочнијих Хрвата у западној Србији и Мачви. Рајс наводи како је војник Брозове дивизије однео са српског фронта прегршт одсечених прстију са златним прстењем, говорећи да је то „ратни плен“ из Србије. (Станић Ђ, *Верници српства и отаџбине*, ВИЗ, Београд, стр. 131)

подсећају на онај Андрићев/Омерпашин сабласни *муртад табор*, настао данком у крви, чији припадници, у покиданим везама са својим коренима, сами испишују властите биографије.

Рат се завршио поразом окупатора и победом класно револуционарних снага. Са слободом, као и у Првом светском рату, дошла/победила је још једна „велка идеја“ – идеја комунизма, како се показало, поред југословенства, најпугубнија по српски народ у његовој историји. Раније пропагирана, силом наметана у рату, оживотворила се, поред осталог, захваљујући борби и тенковима братског православног, али увелико атеистичког народа. Након тога, све је потекло непредвидивим колосеком који је омогућио још већу освету над српском Црквом, традицијом, културом и српским народом.

Закључак

Период Другог светског рата и социјалистичке револуције у Југославији карактерише велики дисконтинуитет у односу на веру и традицију уопште. Због трагичног раскола и подела српског народа до којег је дошло унутар два најбројнија антифашистичка покрета, одмах на самом почетку рата, не може се говорити о јединственом покрету борбе и отпора, па самим тим ни јединственом схватању улоге вере као средству утицаја на његов исход. Поред народних жртава и осталих трагичних последица, ти сукоби нанели су несагледиве штете интегритетом национално-религијском осећању свести српског народа. У двоструком сукобу, с једне стране иноверних окупатора, изузев Бугара, и друге која је у складу са својим револуционарним опредељењем фаворизовала атеизам и интернационализам, слабила је укупна интегративна улога СПЦ, што је поред окупације највише утицало на сложеност ситуације на српском простору током рата.

Искривљујући њену патриотску природу, комунисти су СПЦ покушали да прикажу као издајничку непријатељску организацију која се ставила на страну окупатора и домаћих издајника. Чињенице показују да су се у тој намери показали крајње лицемерни, невешти и, поврх свега, као велики непознаваоци природе и снаге религијских идеја. У својој атеистичкој осиноности, никада се нису запитали како то да Црква у чијем је предању утиснут неизбрисив траг слободарства и ратовања једног народа, одједном замре и да ли уопште постоји иједна озбиљнија студија о било којем српском рату, а да се у њој макар и делимично не говори о значају улоге СПЦ и њеног свештенства. Заправо, народна трагедија је и настала у негирању такве њене улоге. У природи словенског и српског народа је његов, како многи виде, урођени патриотизам и чврста непоколебљива побожност изражена у снажном синкретичком јединству вере и традиције. Покушај да се ратна несрећа српском, као и руском народу, искористи за наметање стране антихришћанске идеје комунизма, ради преуређења друштва, имало је све одлике крстоносног рата. Цепане органског јединства Цркве неминовно је водило кидању светосавске братске љубави и прелазило у пагански, крвождерни братоубилачки рат, односно у њен исто тако снажан, али супротан пол – пол мржње, казано језиком савремене психологије.

Стога се присуство и подношење свештеника СПЦ од стране комуниста у својим редовима најбоље може објаснити у духу познате народне пословице, која је, уосталом, често и у другим приликама и временима пратила српску Цркву и војску: о „јунаку“ када треба „љути бој водити“ и „незном делији“ када треба „дарове делити“, само што је то одбацивање и Цркве и традиције од стране комуниста извршено радикално, са крвавим и трагичним последицама по цео српски народ.

Када је владика ваљевски рукоположио знаменитог проту Јакова Ненадовића, његова беседа народу, како су тврдили очевици, свела се на две поуке: „Народе“! рекао је владика, „Ко на небо пљује на образ му пада“, а „Ко је на Бога лајо он се увек кајо!“ Када аналитичар, руковођен истинским хуманим поривом, осветљава мрачне јаме и поноре, он то треба да чини како у њих више никад нико не би зашао. Стога се не сме прећутати истина да атаковање на Небо никоме није тако срамно пало на образ као српским комунистима. Зато не чуди што је народ, након пада социјализма, док су се рушили кипови самопрокламованих комунистичких богова, масовно клицао: Има Бога! Има Бога!

Литература

1. Група аутора: *Јагње Божје и звијер из бездана*, Светигора, Цетиње, 1996.
2. Дедијер В.: *Дневник I*, Просвета, Београд, 1970.
3. Ђурић А.: *Црвена куга*, књига друга, ман. Милешева, Пријепоље, 2010.
4. Елијаде М.: *Свето и профано*, Замак културе, Врњачка Бања, 1980.
5. Живановић, С.: *Трећи српски устанак*, НИУП Нови погледи, Крагујевац, 2000.
6. Поповић Ј.: *Истина о Српској православној цркви у комунистичкој Југославији*, ман. Ћелије, 1974.
7. Слијепчевић Ђ.: *Историја српске православне цркве*, I-III, БИГЗ, Београд, 1991.
8. Топаловић, Ж.: *На Равној Гори, Погледи*. Крагујевац, 1999.
9. Цомић В.: *Голгота митрополита црногорско-приморског Јоаникија 1941–1945*, Светигора, Цетиње.
10. Џонстон Д.: *Сулуди крсташи*, ИГАМ, Београд, 2005.